

chovného působení na dítě) laikům. Občas sice s vykládanou látkou zápolí, opakuje se, výjimečná je však neobvyklá otevřenost prvních částí, týkajících se fyziologie pohlavních orgánů. Na druhou stranu autor nezapře svou řádovou minulost – ve srovnání s výše uvedenými díly klade větší důraz na pomoc Boží...

Svým rozsahem, kvalitou zpracování i hezkou grafickou úpravou upoutala roku 1907 kniha o zdraví ženy, obsahující srozumitelný výklad o početí, průběhu těhotenství a porodu. Šlo o překlad a úpravu spisu švýcarské lékařky Anny Fischerové-Dückelmannové *Žena lékařkou* (název není náhodný, obsahuje důraz na skutečnost, že ženy pronikly do povolání donedávna vyhrazeného jen mužům, a zároveň jemné naznačení, že lékařka ženským problémům rozumí lépe než lékař), jejíž pro své čtenářky připravila a pod svým jménem vydala první česká lékařka Anna Bayarová.⁴⁰ Roku 1912 vyšla práce znovu, třetího vydání se dočkala v roce 1923.

Dříve než lékařskou četla většina českých čtenářek ženskou *preskriptivní* literaturu, knihy usilující vštípit dívkám a ženám normy žádoucího chování hospodyně a manželky. Vypovídají sice o narození jako přechodovém rituálu ženskou dikcí, pouštějí se do podstaty těhotenství však dobová pruderie autorkám nedovolila. A tak se jedna z průkopnic ženské vzdělanosti, Honorata Zapová, původem Polka, ve svých *Nezabudkách* z roku 1859 (vznikly jako volné přepracování knížky polské spisovatelky Klementiny z Taňských-Hofmanové) zmiňuje o mateřství velmi opatrným a šetrným způsobem. V nemenší míře to platí o spisku *Hospodyně našeho věku* z roku 1874, který ženám věnovala Františka Hansgirková, horlivá vlastenka, choť spisovatele a gymnaziálního profesora. Podobných prací přibývalo,⁴¹ nicméně podstatu početí se jim podařilo utajit zcela a fyziologii těhotenství z větší zčásti.

Spolu se šířením časopisů určeným ženám se otázka těhotenství a porodu popularizuje. Zatímco *Ženské listy* zůstávaly více než zdrženlivé, *Ženský svět*, založený spisovatelkou a feministkou Terézou Novákovou, vykonal na poli těhotenské osvěty velký kus práce. V letech před první světovou válkou do něj přispívala Eliš-

ka Vozábová,⁴² další z lékařek-pionýrek, propagující mezi čtenářkami zásady moderního porodnictví a pediatrie.

Názory na podstatu těhotenství a početí

Jedním z předpokladů racionální reflexe těhotenství a odborného vedení porodu bylo objasnění podstaty početí.⁴³ Představy o něm rozvinula antická lékařská věda a filozofie. Hippokrates přišel s teorií vzniku nového života z dvojí substance, mužské a ženské; obě se mísí v děloze, která ji vyživuje krví. Substance, která je silnější, rozhoduje o pohlaví dítěte. Teorie Galena z Pergamu stála rovněž na „dvojím semeni“, ženské bylo slabší a nedokonalejší. Aristoteles pak úplně popřel aktivní podíl ženy na početí: žena byla pouze „nádobou“, v níž zraje to, co zasel muž. V těle matčině se plod živí nečistou menstruační krví – taková byla středověká představa Lothara ze Segni a Bartholomea Angelika, zformovaná kolem roku 1250. Plod rodu mužského ležel v matčině lůně na pravé straně, budoucí děvče na levé. Prenatální život začal až vstupem duše do tělíčka nenarozeného dítěte, většinou čtyřicátý den po početí. Starší a velmi mizogynská aristotelovská představa, dovedená k dokonalosti učením Tomáše Akvinského, byla v tomto ohledu preciznější: pro mužský plod platila hranice čtyřiceti, pro ženský osmdesáti či devadesáti dnů. Toto hledisko hrálo důležitou roli v církevním zákonodárství v případě potratu. Odpradávná měl totiž plod ještě před narozením vlastní identitu, jak dokládají jeho pečlivé pohřby na starých slovanských sídlištích.

Spor mezi přívrženci Aristotelovými a Galenovými ukončilo až 17. století. William Harvey, anglický lékař, chirurg Jakuba I. a Karla I., prohlásil za prvopočátek všeho vajíčko, jehož existenci zatím jen předpokládal, a otevřel tak cestu dalším objevům. Roku 1672 vystoupil nizozemský lékař a fyziolog Reinir De Graaf se svou teorií o existenci vajíčka ve vaječnicích; objevil rovněž podstatu zrání vajíčka ve folikulu. Tak byl položen základ k rozvoji embryologie. De Graafův objev vzbudil odpor u zastánců

Aristotela a Hippokrata: proslulý lékař osvěceného 18. století Pierre Roussel prohlásil: „Nevím, zda se ženy smíří s názorem, jenž je staví na úroveň slepic.“⁴⁴

Skutečnost, že lidé dlouho podstatu početí spíše tušili (spermie objevil roku 1677 německý přírodovědec Ludwig von Hamman), nijak nebránila úvahám o tom, jak a kdy počít, případně jak počít krásné dítě, pokud možno chlapce. Evropská lékařská literatura návody doslova hýří. Plození bylo po právu považováno za velmi důležitou věc, umění plodit bylo stavěno na roveň umění vařit. Renesanční medicína se inspirovala antickými autory, baroko pak zaznamenalo rozmach umění prokreace, jehož tradice přežily až do 19. století. Je jisté výmluvné, že všechny odchylky od „normálu“, včetně nevěry, vedly v horším případě k početí mrtvého nebo nějak postiženého dítěte, v lepším případě k početí děvčete. Ani příliš častý pohlavní styk se nedoporučoval; oslabuje prý sperma a vede k plození mentálně postižených dětí, ve většině případů dívek. Předpokladem úspěchu byl výběr vhodné partnerky, vhodného okamžiku a vhodné polohy. Potenciální rodiče měli přistupovat k početí bez vášně a s rozmyslem. Setkáme se i s návody, jak počít génia. K tomu je nutná přiměřená strava, především maso, omezená frekvence souloží, umístění spermatu na pravou stranu dělohy; tak si rodiče zajistí početí chlapce, neboť jen u něj je předpoklad geniality.⁴⁵ Dobový „sexismus“ se projevoval i v názoru, že plod rodu mužského znamená hladší a příjemnější průběh těhotenství. Početí syna se projevovalo veselou náladou matky a její zdravou barvou, těhotenství s sebou přinášelo méně obtíží ve srovnání s plodem rodu ženského.⁴⁶ Toto přesvědčení odrážela řada pověr, některé z nich dožívají dodnes. V 18. století se mizogynie poněkud zmírňuje. Soudobé lékařské autority neskrývají svou galantní zálibu v ženách, i když mají za to, že chlapec je společensky užitečnější.

A protože podstatu oplodnění objevil teprve roku 1875 lovaňský zoolog Eduard van Beneden, fantaskním úvahám o plození chlapců dlouho nic nebránilo – ostatně vlast (kterákoli) potřebovala především muže. Ještě koncem 19. století se někteří autoři domnívali, že pohlaví lze ovlivnit výživou budoucí matky – strava

bohatá na bílkoviny vede k početí chlapce, na sacharidy k početí děvčete. Objevil se rovněž názor, že „převaha“ vajíčka („silná buňka vaječná“) vede k početí chlapce, „převaha“ spermie („silná buňka chámová“) k početí děvčete; jinými slovy: vášnivé ženy mají syny, vášniví muži dcery.⁴⁷ Vyskytly se i teorie zohledňující početí podle pokročilosti cyklu: oplodnění v týdnu po skončení menstruace prý zajistí početí syna, oplodnění uprostřed a na konci cyklu k početí dcery.⁴⁸

V české odborné literatuře *dlouhého* 19. století se poučení o fyziologii početí příliš nepěstovalo. Starší autoři se omezují na popsání jeho důsledků, pouze Steidel ve třetí kapitole své příručky lapidárně vysvětlil: „Když jedné ženské osobě břicha spone náhla přibejvá, tehdy obyčejně těhotná bejvá,“ a upřesnil: „Jakmile skrze soulož, neb spojení obojího pohlaví plodné vajíčko do svého vaječnicku vtrženo, a skrze duté trubice mateřské do hlubiny matky donešeno bylo, tehdy se početí přihodilo.“⁴⁹ Pokud se v mladší odborné literatuře pustí autor na tenký led pohlavního styku, činí tak velmi opatrně: „Zúrodnění nastává tím,“ praví Janda, „že se símě mužské se zralým vejcem ženským spojí, čímž se vejce k dalšímu vývoji schopným stává.“ A pokračuje úvahami o vztahu mezi otěhotněním a ženským orgasmem; vyvrací názor, že by byl podmínkou početí.⁵⁰ Opatrný je ve svém výkladu i Křížek; podstatu vzniku nového jedince jen decentně naznačuje a vysvětluje pomocí analogie, podle „zúrodnování nejnižších organismů, a sice bylin...“⁵¹ Teprve dvě desetiletí po Křížkovi odvrhl Víták „malichernou choulostivost a nemístnou stydlivost“ a podle zásady „čistým všechno jest čisté“ se „poněkud důkladněji a obšírněji“ pustil jak do anatomického popisu rodidel, tak do výkladu podstaty početí.⁵² Otevřenost mu upřít nelze, nicméně v uvedené době už řada čtenářů patrně nesouhlasila s jeho tvrzením, že jediným oprávněným důvodem pohlavního styku je plození.⁵³

Srozumitelný, otevřený a podrobný výklad o pohlavním styku, průběhu těhotenství a porodu, výklad nezatížený náboženskými imperativy, podala Anna Bayerová, která se rovněž dotkla problematiky plánovaného rodičovství a antikoncepce.

Příznaky těhotenství

Za první příznak těhotenství bylo odjakživa považováno vynechání menstruace. Nicméně už raněnovověké příručky svorně upozorňovaly, že nejde o symptom spolehlivý a že nelze spoléhat ani na existenci dalších somatických příznaků: na bolest hlavy, závratě, zřetelnější pulz, bolesti a tvrdnutí prsou, zvracení, bolest v podbřišku, střídání nálad, nezvyklé „chutě“.

Na průvodní jevy počínajícího těhotenství upozorňují rovněž příručky 19. století: žena mohla cítit silnější tlukot srdce, bolesti hlavy a zubů, závratě, pálení žáhy, únavu a ospalost, nechut k jídlu, brnění končetin, dostavit se prý mohly rovněž vizuální přeludy.⁵⁴ Podle autorů-mužů zvládala tyto obtíže snadno, neboť „jakás sladká naděje, jakés radostné očekávání krásné budoucnosti oblažuje matku. Tím útulněji vine se k drahému manželi, by lásku jeho láskou tím vřelejší splácela, tím více se těší, vidouc, že i jemu kyne krásná budoucnost v kruhu rodinném.“⁵⁵

Až do konce 19. století bylo možné s jistotou diagnostikovat těhotenství teprve v jeho druhé polovině, na základě patrného pohybu plodu a slyšitelnosti jeho srdečních ozev. Třebaže lékaři a babičky druhé poloviny 19. století už dokázali určit termín porodu podle data poslední menstruace, narážela tato možnost nezřídka na neschopnost ženy si příslušný týden vybavit.⁵⁶ Ostatně ani spoléhání na vjem prvních pohybů plodu nebylo zcela spolehlivé – především prvorodička je pokaždé nedokáže rozeznat. Vaginální vyšetření dokázalo stanovit graviditu s velkou dávkou jistoty i dříve, sahalo se však k němu výjimečně; tento postup nebyl samozřejmostí ani v první polovině 20. století. S pruderií, která mu bránila, počítaly i příručky. Podle Křížka má babička zahájit vyšetřování vyptáváním na ženiny subjektivní pocity; k vnitřnímu vyšetřování, při kterém je třeba respektovat stud těhotné, se má přistoupit jen na její výslovné přání. Křížek doporučuje provést jej vleže; vyšetřování vestoje, kdy se těhotná opírá o stěnu a babička klečí, odmítá jako nepohodlné a nespolehlivé.⁵⁷ Gumové sterilní rukavice se nepoužívaly, babička vyšetřovala umytou, ohřátou rukou s krátkými nehty, ukazováčkem bez prs-

tenu, natřeným máslem, sádlem, olejem či glycerinem. Zevrubnější vyšetření náleželo pouze lékaři.

Přelom v diagnostickém tápání přinesl rok 1927. Tehdy dva němečtí gynekologové, Selmar Aschheim a Bernhardt Zondek, objevili hormonální diagnostiku časných stadií těhotenství z laboratorního rozboru moči ženy, Aschheimovu-Zondekovu reakci.⁵⁸ Jejím rozšíření bránila neexistence povinného zdravotního pojištění – většina žen nebyla ochotna za podobná vyšetření platit. Do objevení ultrazvuku chybělo přes sedmdesát let.⁵⁹

Péče o budoucí matku

„Má matka již svaté povinnosti k dítěti, dokud ještě nespátrilo světlo světa, an člověk může již v lůně mateřském zárodek neduhů tělesných i duševních nabýti, když se matka přiměřeně nechová,“ nabádá ve svém „domácím lékáři“ počátkem druhé poloviny století Josef Pečírka.⁶⁰ V průběhu těhotenství, označovaného různými opisy – eufemistickými („chodit s outězkem“, „být v naději“, „být v pozhnaném stavu“, „být široká“ či „samodruhá“) i vcelku drsnými, užívanými spíše v dělnickém prostředí městských periferií („být nafasovaná, našpuntovaná, zkrachovaná“, případně mít „naštěkáno v boudě“),⁶¹ mohly ženy bez rozdílu sociálního postavení respektovat pověry; ty byly zadarmo. Téměř každá budoucí matka se střežila nepříjemných, či dokonce děsivých vizuálních vjemů, „shlédnutí“; nechodila na pohřby, nepřekračovala hroby (aby neporodila mrtvé dítě), nedívala se na mrtvé, nehleděla do plamenů (aby potomek neměl na pokožce „ohně“). Také potlačování chuťových abnormalit budoucí matky se prý zhoubně projevil na plodu. Matka měla chodit po proudu řeky, aby dítě mělo dlouhé vlasy. Měla zametat a shrabovat listí, aby se vyhnula silným porodním bolestem. Pokud během těhotenství zošklivěla, čekala prý dceru, měla-li zašpičatělé břicho, nosila syna.

Hranice mezi rozumově zakotvenou zásadou a pověrou není pokaždé patrná, některé z pověr reflektovaly pozitivní zkušenost, proto neškodily. Ostatně vedle nebezpečných a škodlivých

Vyšetření těhotné vestoje, 1822.

pověr existovaly i vysloveně škodlivé terapeutické přístupy, které se houževnatě udržovaly. K péči o těhotnou patřilo ještě na počátku 19. století všestranně oblíbené pouštění žilou. Sahalo se k němu, pokud byla těhotná „krevnatá“; mělo se totiž za to, že „přílišnost krve“ škodí matce i plodu.⁶² Pouštění žilou zbavovalo údajně tělo škodlivých látek, proto se aplikovalo nejen v případě jakékoli nevolnosti, onemocnění, nechutenství, při návalech krve do hlavy, ale i preventivně.⁶³ V lékařských příručkách Jungmannových pokračovatelů se s ním už nesetkáme, v praxi ještě ano;⁶⁴ vymizelo, spolu s oblíbeným přikládáním pijavic a „baněk“, až po polovině století.

Základy k modernímu pohledu na těhotenství položilo osvícenství svým důrazem na „rozum“ a rousseauovskou apoteózou mateřství. V českých zemích naslouchaly jako první Ženevanovým názorům šlechtické matky narozené v sedmdesátých osmdesátých letech 18. století. Pod Rousseauovým vlivem se mateřství stalo společenskou hodnotou, narození zdravého dítěte matku po-

vznášelo, potvrzovalo její ženství. Témata těhotenství, porodu a výchovy dětí pronikla do salonní konverzace. Dodržovat zásady zdravé životosprávy, rozumně jíst, dopřát si pohyb, číst francouzskou a německou literaturu o těhotenství, porodu a kojencích – nic nebylo v urozeném prostředí snazšího. Ale předpokladem snížení úmrtnosti matek všech sociálních vrstev bylo všeobecné rozšíření vzdělanosti, zlepšení komunální i osobní hygieny, bytových a vyživovacích podmínek a v neposlední řadě ustálení porodnictví jako vědního oboru, což bylo jistě složitější.

Ženy řemeslníků a sedláků, byť často těžce fyzicky pracovaly, se alespoň najedly, udřené ženy chudiny hladověly. Radu, že se těhotná nemá vystavovat „rozčilení“, „náruživosti“, zármutku či leknutí,⁶⁵ mohlo bez výhrady respektovat prostředí šlechty či zámožného měšťanstva. Pokud se v horních a vyšších středních vrstvách, kde narození potomka znamenalo pokračování rodu a zajištění správy generacemi nastřádaného jmění, gravidní žena většinou (našli bychom výjimky!) těšila respektu manžela, v dolních středních a dolních vrstvách tomu tak pokaždé nebylo. Pasáž „Výstraha pro zlé muže“ v Kernerově knížce napovídá, že bití manželky zůstávalo v lidových vrstvách průvodním jevem manželského soužití a že tohoto způsobu manželské komunikace nebyla ušetřena ani budoucí matka.⁶⁶ Důraz na pochopení a podporu manžela, který má být „více než jindy opatrným a povolným“,⁶⁷ nechybi v žádné z příruček druhé poloviny 19. století. Otázkou zůstává, kolik manželů na podobné výzvy slyšelo, kolik z nich ctilo imperativ omezení či zákazu pohlavního styku, alespoň v prvních týdnech po početí.⁶⁸ To bylo ostatně jedno z omezení, na němž se autority zcela neshodovaly. V lidové moudrosti soulož plodu prospívala. Steidel však pohlavní styk odmítá a upozorňuje na riziko narození mrtvého plodu,⁶⁹ Paulický Jungmannovým prostřednictvím soulož nedoporučuje,⁷⁰ Jungmann sám nabádá k mírnému omezení, nicméně dodává: „Že obcování porodu zlehčuje, bájka jen a sprosté důmnění jest.“⁷¹ Většina lékařů 19. století před sexuální aktivitou těhotných varovala. Ještě Anna Bayerová prohlašuje: „Náhled, že obcování pohlavní v první době těhotenství prospívá vývinu zárodku, jest barbarský

a ničím odůvodniti se nedá. Často nastává potrat v první době manželství, kdy muž nechápal, že těhotenstvím ženy nastávají i jemu povinnosti vůči nenarozenému.“⁷² Méně rigidní autoři se klonili k názoru, že pohlavní styk s těhotnou má být jen „ojedinělý, šetrný a musí se zachovávat při něm zvláštní mírnost a opatrnost“.⁷³

Další zásady žádoucího chování těhotných a vůči nim najdeme tu a tam v domácích lékařích, ale jen sporadicky se objevují v ženské preskriptivní literatuře. Autorky radily chodit na „procházky po polích květnatých a stromovím vysázených“, užívat citronovou šťávu s cukrem proti ranní nevolnosti, koupat si nohy ve studené vodě jako prevenci proti křečovým žilám, pro posílení si tu a tam dopřát mléčnou lázeň.⁷⁴ Zatím nepřiliš hlasitě vyslovovaný názor, že tělo ženy není jen tělem matky, že má i po porodu zůstat přitažlivé, snad potvrzuje doporučení natírat si břicho a bederní část zad kořalkou, aby se předešlo vytváření stryji.⁷⁵

Na blahodárnost pobytu na čerstvém vzduchu přísahají všichni autoři i autorky, starší z nich varují před nachlazením a doporučují vycházet, jen je-li „povětrí suché, zdravé, svobodné“, nikoli vlhké a studené, které „jest těhotným škodlivé; nebo skrze nastoupení padají do hryzení, kašle, trhání oudův, bolestích kříže; povětrí tuze horký provozuje spěnění krve, horkost, stavy bolesti, odkudž horké nemoci povstávají“.⁷⁶

Lékařská věda posledních desetiletí 19. století odmítla pojetí gravidity jako choroby a stanovila některé moderní zásady těhotenského chování. Křížek nachází pro specifickou prenatalní péči tři důvody: zachovat těhotnou v dobré zdravotní kondici, dbát na zdravý vývoj plodu, pečovat o prsa, „aby dítě narozené nalezlo pokrm, ke kterému přírodou je odkázáno“.⁷⁷ Všechny odborné příručky určené porodním bábám i budoucím matkám se zabývají stravou budoucí matky. Těhotná má jíst, co jí chutná, vynechat tučná masa a těžko stravitelnou zeleninu (zelí a luštěniny). Přednost má mít libové a bílé maso, mléko, kyselé mléko, podmásli; čerstvé ovoce (třešně prý bez pecek!) doporučovali někteří lékaři pro projímavé účinky. Na rozdíl od lidové moudrosti zakazují lékaři ustupovat těhotenským „chutím“. Destiláty byly

tabu, pivo a víno se v mírném množství většinou doporučovalo. Neplatí to však absolutně: „Žena, jenž [!] opojné nápoje miluje, obyčejně málo dětí rodí,“⁷⁸ praví přísně Paulický v Jungmannově podání. Silící abstinentské hnutí konce 19. století, k němuž se s veškerou rozhodností přiklonily i první české lékařky, s touto vstřícností těhotných k alkoholickým nápojům skoncovalo – alespoň v rovině teorie.

Názor, že těhotná musí jíst za dva, odkázala moderní medicína do oblasti pověr; lékaři varovali, že přejídání vede k přílišné velikosti plodu a obtížnému porodu.⁷⁹ Radikálně se k této otázce vyslovovali hlavně lékaři mladší generace; například Eliška Vozábová upozorňovala na moudré „hospodářství přírody, v jehož nekonečném řetěze je člověk jenom článkem [...] Zvířata mateřství očekávající spokojují se s výživou stejného množství i jakosti, ba začasť i s množstvím značně menším, než jakého dříve požívala. Vedena instinktem, chrání se tak před obtížným aktem porodním, který by následkem silně vyvinutých mláďat mohl nastati. Víme, že zvířecí matky vrhají snadno svá mláďata a že tato bývají hubená. Zcela jiné zkušenosti máme však o člověku. Žena povíjí těžce a za utrpení a to děcko její přichází na svět velice často silně a buclaté, na čemž si matky zcela bezdůvodně zakládají.“⁸⁰

Do péče o budoucí matku patřila i volba vhodného oblečení. Speciální těhotenský oděv nemá dlouhou tradici. Anglickým vzorem inspirovaná dámská móda přelomu 18. a 19. století, propagující šaty přestřižené pod ňadry, s nařasenou sukni vpředu, nošené bez korzetu, byla rostoucímu břišku nakloněná. Šaty, které přináší výmarský časopis *Journal des Luxus und der Moden* pod názvem „Eine junge teutsche Dame in Halb-Anzuge“ či „Eine junge Dame in neusten englischen Anzuge“,⁸¹ vypadají jako určené pro budoucí matku. Ale tato móda brzy pominula, vrátila pas na původní místo a znovu ho sevřela korzetem. Těhotné nosily opět jen vhodně upravené, často vcelku primitivním způsobem, součástí běžného oděvu, nikoli slušivou těhotenskou módu. První vlašťovku účelového těhotenského oblečení vypustil na oděvní nebe patrně pařížský krejčí anglického původu Charles-Frédéric

Worth, krejčí francouzské císařovny Evženie, na přelomu padesátých a šedesátých let. Širší publicitu si nezískal; skutečná móda pro nastávající matky, oblečení promyšlené, variabilní a hezké, předpokládala všeobecný konsenzus se ženskou identitou, kterou nestvrzuje pouze fakt mateřství. Jinými slovy: „účelem“ ženy není pouze dítě, proto těhotná nemusí vypadat zanedbaně a nevábně. Očekávání dítěte nestaví matku mimo společnost, nechť vykonává své obvyklé aktivity (mohla jimi být jak filantropie, tak později profese), nechť chodí do divadla, na koncerty, účastní se dobročinných bazarů. Jistě nás napadne, že podobné postoje nebyly ještě na konci 19. století zdaleka samozřejmostí. Přesto se právě tehdy objevily v prvních českých módních žurnálech modely s cudným označením „oblečení pro mladou paní“ a položily základ tradici, která už nebyla přerušena.

Lékařům nešlo o vzhled budoucí matky, ale o její zdraví, a to nevhodný a těsný oděv ohrožoval. Proto varovali před kruhovými podvazky, bránícími krevnímu oběhu dolních končetin. V případě výskytu křečových žil si měla matka obvazovat nohy od kotníků až ke kolenům obinadlem; Křížek doporučuje gumové či kaučukové punčochy a svůj výklad doprovodil názornou ilustrací.⁸² Protože nezanedbatelný počet žen se stále obešel bez spodních kalhotek, trvají na nich lékaři aspoň u těhotných, těm „neměly by spodky scházeti ani v zimě, ani v létě“.⁸³ Pro zpevnění břišní stěny se mělo nosit jakési „objínadlo“,⁸⁴ předchůdce pozdějšího těhotenského pásu. Sukně nesměla těsnit břicho, proto ji Jungmann i Janda doporučují připevnit na šle.⁸⁵ Boty měly mít široký podpatek.

Zdraví matky i zdravý vývoj plodu nejvíce ohrožoval korzet, součást prádla proklínaná lékaři i prvními feministkami, bez níž však dáma na úrovni nevycházela. Zajímavý doklad řešení tohoto „závažného“ problému najdeme v korespondenci šlechtických žen přelomu 18. a 19. století: korzet se prostě ve čtvrtém pátém měsíci těhotenství vzadu několikrát nastříhl a budoucí matka se ještě pár týdnů mohla věnovat svým společenským povinnostem.⁸⁶ Šněrovačky se ženy jen nerady zříkaly, zůstala běžnou součástí ženského oděvu až do první světové války. Lékaři v boji

proti ní neustali, a tak v době, kdy v české společnosti rostl antisemitismus, neváhali použít následujícího argumentu: „Třebas bychom nemohli úplně schvalovati zvláštní ten způsob, jakým některé paní, zvláště židovské, až nápadně chodí ve svých šatech uvolněny, aby každý viděl, že jsou těhotny, což je dle známého zákona starého naplňuje značnou hrdost; přáli bychom si ku prospěchu našich paní, kdyby se z tohoto způsobu přílišného naučily alespoň tolik, aby životu svému stále rostoucímu jakož i plicím, ustavičně více a více stísněným, nepřikládaly těsné a nebezpečné okovy.“⁸⁷

Důležitý byl rovněž – v dobách, kdy tělesná čistota nebyla zdaleka samozřejmostí – akcent na hygienu těla. Teprve během druhé poloviny 19. století převážila lázeň coby prostředek tělesné hygieny lázeň léčebnou: „Potřeba lázní se jenom oným osobám raditi může, které prvníčky jsou, nebo těžké, zdlouhavé slehnutí mívají, obzvláště ale letitý osoby, které ponejprv obtěžkaly, mají takové koupele často potřebovati: neb rodičí oudy skrze to se ovlážují, obměkčují, neohnutelný křupavky kostí pánvice, ouzkej žlábek, tupé materníku hrdlo, mateřské vázadla, ano i matka nechají se více roztáhnouti,“⁸⁸ píše Steidel. Paulický-Jungmann varuje před vanovou lázní vícerodíčky a ženy náchylné ke krvácení.⁸⁹ O vztahu k tělesné čistotě na počátku 19. století dostatečně vypovídá nejen historka, podle níž měla roku 1810 manželka Napoleona I. Marie Louisa přispět ke svému otěhotnění tím, že se bude méně mýt a koupat,⁹⁰ ale i pozdější nabádání Kodymovo, aby si těhotná alespoň občas umyla vlasy.⁹¹ Křížek soudil, že studené koupele působí předčasný porod, nicméně pravidelné koupání v teplé vodě rozhodně doporučoval. Vzhledem k omezenému zásobování vodou, která se do domu ještě na přelomu století většinou donášela, si pravidelnou koupel mohly dopřát jen ženy zámožné – na ty čekala vana v přístěnku, ohřáté hrnce vody, nahřáté prostěradlo...⁹² Jak to bylo se zvýšenou intimní hygienou, doporučovanou příručkami, se můžeme jen dohadovat. Péči, především pravidelné omývání teplou a studenou vodou, spojené s jemnou masáží bradavek a dvorců, měla věnovat žena svým prsům, aby byly pro kojení dobře připravené. Návod k při-

vazování duběnek namočených v lihu k bradavkám⁹³ nepřelil začátek 19. století.

Až do posledních desetiletí 19. století radili někteří autoři omezit společenský život, „vyhledávání radovánek, společností a rozčilujících zábav jakéhokoli druhu“; těhotná žena měla rezignovat i na hlučné hudební produkce a zřít se „divadla, zvláště pak smutnoher mysl její lekajících, rozechvívajících a zarmucujících“. Nedoporučovalo se ani cestování a rozhodně zapovězen měl být tanec.

Porodní bolesti a porod

Porodní bolesti, které na rozdíl od většiny ostatních nesignalizují nemoc ani poranění, jsou neodmyslitelným atributem porodu. Nicméně zatímco současná medicína úspěšně usiluje o jejich zmírnění, po celé 19. století se díky silné autoritě církve udrželo povědomí porodních bolestí jako trestu za dědičný hřích, jako nevyhnutelné a nezbytné součásti mateřství. Jen na Bohu záležel průběh porodu, jen na Bohu záleželo, zda žena porodí zdravé, nemocné, nebo mrtvé dítě, zda sama přežije. Církevní autority, uvádějící příslušné citáty z *Pisma*, radí k vykonání zpovědi ještě před začátkem porodu, protože „v takových bolestech, kde všechny vnitřnosti zbourané, ženu ku porodu pracující smrtelnými těžkostmi a ouzkostmi skličující, není ona s to, aby o stavu svého svědomí přemýšlela...“⁹⁴ Na pomoc Boha se spoléhaly po celé 19. století i porodní báby; ostatně starší příručky modlitbu vřele doporučovaly. Pravnučka Josefa Jungmanna Marie Strettiová vzpomíná na narození své nejmladší sestry Jarmily, jež přišla na svět v roce 1888 v Kostelci nad Černými lesy. Na svět jí pomáhala čtyřiasedmadesátiletá porodní babička, která „po celou dobu porodu odřikávala jeden otčenáš za druhým, když šlo do tuha, spustila ‚Zdrávas, královno‘“.⁹⁵

Bezbolestný porod si v druhé polovině 19. století nedokázali představit ani lékaři, a to navzdory tomu, že se společnost zčásti sekularizovala. Jejich přístup byl však rozdílný. Někteří měli

oprávněně zato, že bolesti jsou signálem postupujícího porodu, vedou ženy k porodní aktivitě, jejich výsledek je tedy pozitivní; ženy samy k nim většinou přistupují „se vzácnou a rozkošně ženskou vznešenou trpělivostí...“⁹⁶ V jiných případech se projevovala mužská nadřazenost v nesmyslném tvrzení, „že hodné, nábožné ženy bolesti ty trpělivě snášejí a mnohá z nich při porodu ani nehlesne“, naopak „rozmazlené, zhejralé ženštiny křičí a povyk dělají, že to někdy není ani k vydržení“ – tak rigidní byl Josef Pečírka na počátku padesátých let.⁹⁷ Kodymovo nikterak povzbudivé líčení připomíná reportáž z fotbalového zápasu. „Rodička napíná všechny síly, outlostí a netrpělivostí dává se do pláče, oudy se třesou, bolesti dosahují nejvyššího stupně, bolest za bolestí, hlavička tiskne se skrze průchod, už vyniká ven, tu silnější nové tlačení, ještě několik okamžení, a zkríknutí zvěstuje porod dítěte.“⁹⁸ Obdobnou notou promlouvá i první česká encyklopedie, *Naučný slovník*, vycházející za redakce Františka Ladislava Riegra a Jakuba Malého. Autor příslušného hesla, oblíbený Josef Hamerník, vylíčil průběh porodu velmi dramaticky.⁹⁹ Heslo „Porod“ ve dvacátém dílu *Ottova slovníku naučného* z roku 1903, střízlivé, jasné, věcné, nezapře, že doba pokročila a že ho napsal skutečný odborník – Václav Rubeška.

Mladší lékařské příručky přicházely s návodem k určité psychologické přípravě na porod. Snažily se existenci porodních bolestí nebagatelizovat, nicméně poukázaly na jejich význam a výsledek – na dítě. Křížek doporučuje matce, aby se pro klid duše zhruba v sedmém měsíci těhotenství poradila s lékařem, současně nabádá porodní babičky a příbuzné, aby vyprávěním matku zbytečně neděsily.¹⁰⁰ Také pro ženskou preskriptivní literaturu bylo dítě vykoupením i vyslouženou odměnou: „... když se jenom ukončí ty bolesti, které se rovnají nejukrutnějším mukám, když matka spatří dítě své, již nic o nich neví, již zapoměla na vše, již se vidí odměněnu,“¹⁰¹ psala Honorata Zapová ve svých *Nezabudkách*.

Žádat bábu o podání utišujícího léku bylo marné, ten mohl podat pouze lékař. Steidel se domníval, že báby by neměly mít u sebe raději žádné léky, protože „takové dílem vyčichnutý, falešný